

A MIKROKOMPARATISZTIKA ESÉLYEI¹

REZÜMÉ

Az összehasonlító irodalomtudomány újabb irányai, melyeket főként David Damrosch, Franco Moretti, a nemrég tragikusan fiatalon elhunyt Pascal Casanova és mások neve fémjelez, szorosan kapcsolódnak Goethe „világirodalom”-fogalmához, pontosabban annak egyik aspektusához. A redukció, szelekció és ideológiai globalizáció elvét követve a kisebb népek irodalma – elhanyagolható minőségként – kiesik a látókörükből. A helyzet még súlyosabb, ha irodalomtörténeti anyagról van szó. Globális perspektívából a kisebb nemzeti irodalmak, különösen azok 19. századi szakasza gyakorlatilag vagy láthatatlanná válnak, vagy pedig terminológiai tisztázatlanságok következtében teljes egészében nacionalistaként, s mint ilyen, avultként, kártékonyként, elvetendőként értékelődnek. Tanulmányomban egy román, egy szerb és egy magyar példán keresztül, Ioan Slavici, Jovan Jovanović Zmaj és Arany János életművének néhány aspektusát figyelembe véve kísérlem meg vázolni egy olyan mikrokomparatistika esélyeit, mely tekintettel van az Osztrák–Magyar Monarchia 19. századi, többnemzetiségű körülményeire, és fontosnak tartja e térség népeinek, nyelveinek, kultúráinak közeli ismeretét.

KULCSSZAVAK: összehasonlító irodalomtudomány, Osztrák–Magyar Monarchia, Közép-Európa, Balkán, multikulturalizmus

ABSTRACT

The Possibilities of Microcomparative Research

Recent critical tendencies in comparatistic in the works of David Damrosch, Franco Moretti, Pascale Casanova and others are strongly linked with the concept of Goethe's *Weltliteratur*. Through a process of reduction, selection and ideological globalization, the marginalized literatures of small groups and minorities became extra-canonical. The authors of such texts can only rise to

---

¹ A tanulmány szerb változata 2018. tavaszán jelent meg: *Mogućnosti mikrokomparatistike*, Književna Istorija (Beograd), 49(2018)/1, 87–107.

the status of “world literature” after being translated into a world language, which is, in most cases, English. This is also true for the national literatures of smaller nations: from a global perspective, the literature of small nations – with special regard to that of the 19th century – remains either invisible or is labelled, due to the lack of proper terminology, nationalist and as such, seems of less interest. This article explores the intercultural connections in the works of a Romanian (Ioan Slavici), a Hungarian (János Arany), and a Serbian (Jovan Jovanović Zmaj) author, and by mapping the ethnic relationships during the 19th century in the Austro-Hungarian Monarchy it shows the possibility and necessity of a Central-European and Balkan microcomparative research method based on a thorough knowledge of Romanian, Hungarian and Serbian language and culture. The analysis of the above-mentioned texts shows that the ethnopractical, ethnopolitical, ethnocultural and ethnomedial discourses introduced in this essay are capable to distinguish practical, political, cultural, sociological and biographical aspects; however, these discourses can also be combined. Such analyses can best help the introspection into nationalistic texts instead of excluding them. The terminology pertaining to various ways of belonging to a nation as well as that of “nationalism” needs to be more exactly defined.

KEYWORDS: comparative literature, Austro-Hungarian Monarchy, Central-Europe, Balkan, multiculturalism

1. Egy etnokulturális program kudarca a 19. században – Ioan Slavici példája

1868-ban, mindenekelőtt a kultuszminiszternek, Eötvös Józsefnek köszönhetően, hosszú előkészítés, elvi és politikai vitasorozat után megszületett a nemzeti egyenjogúságról szóló, 1868:44 törvénycikkely, mely a Habsburg Monarchia területén, de tágabb határok között is az addigi leg-toleránsabb törvénynek bizonyult.² Kimondta a nyelvi egyenjogúságot, a saját nyelv használatának jogát a közéletben, közintézményekben, megyei fórumokon és egyházakban, valamint a nemzetiségek egyesülési, kulturális és iskolaalapítási jogait.

Az említett törvény hosszan sorolja az államnak és intézményeinek felelősségét a nemzeti egyenjogúság megvalósításában,³ azonban a korabeli

---

² KATUS László, *Egy kisebbségi törvény születése, Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára*, Regio – Kisebbség, politika, társadalom 4(1993)/4, 99–128.

³ Részletesen lásd KATUS, *i. m.*

memoárokat, feljegyzéseket, naplót, újságcikkeket, önéletrajzokat olvasva jól látszik, mennyi akadály gördült a törvény betartása és betartatása elé. A maga kultúrájában ma is ellentmondásosan megítélt román író, Ioan Slavici (1849–1925) az emlékirataiban (*Închisorile mele*, 1920; *Lumea prin care am trecut*, 1924),⁴ melyek értékes dokumentumai a kevert nemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia mentalitástörténetének, számos példát említ, hogy milyen konfliktusok adódtak az egymás nyelvére, kultúrájára, hagyományaira, gondolkodásmódjára vonatkozó ismeretek hiányából és a korabeli helyi intézmények gyakran antihumánus magatartásából. Slavici Arad megyében, Világoson született, abban a kisvárosban, ahol – éppen az ő születésének évében – a cári orosz csapatok előtt a magyar fegyverletétel megtörtént. A város vegyes lakosságú volt, szinte ugyanabban az utcában éltek románok, örmények, olaszok, svábok, szlovákok, székelyek, csehek, magyarok, szerbek, zsidók és szászok. Slavici a viselkedés alapszabályait ebben a tarka etnikumú világban az édesanyjától tanulta: a tolerancia első foka az az ismeret, hogy ki milyen nemzetiséghez tartozik, ezt pedig úgy mutatja ki leginkább, ha mindenkit a saját nyelvén üdvözl:

Ha egy románnal találkozol – mondta mindig anyám –, köszönj neki úgy, hogy: »Bună ziua«, a magyarnak mondd »Jó napot«, a németnek pedig: »Guten Tag«. Aztán kinek-kinek a maga dolga, hogyan fogadja. De te akkor is teljesítsd a kötelességedet másokkal szemben, ha azok nem teljesítik a magukét veled szemben.⁵

A tanácsok azonban ezután ellentmondásossá válnak: „– Szegények – mondta az anya –, nem tehetnek arról, hogy nem adatott meg románnak születniük.”⁶ S a nyilvános tereken túl senki sem köteles barátkozni a másikkal: „nem kell az embernek idegenekkel egy tából cseresznyézni”.⁷ Az édesanya szavai az etnikai különbségek legbelső, privát felfogását tükrözik, a kettősséget az idegenekkel szembeni magatartásban: egyfelől egy visszafogott toleranciát és jólneveltséget sugallnak, másfelől pedig elhatárolódást és visszahúzódotást a saját etnikai közegbe, vagyis inkább az egymás mellett élést, mint a közös élettér kialakítását teszik lehetővé.

---

⁴ Magyarul válogatás jelent meg belőle: Ioan SLAVICI, *A világ, amelyben éltem*, vál., előszó, jegyzetek DÁVID Gyula, Kriterion, Bukarest, 1980.

⁵ Uo., 40.

⁶ Uo.

⁷ Uo., 33.

Azonban az anyai jótanácsok már Slavici életének következő állomásán is elégtelennek bizonyultak. 1858-tól Slavici az aradi minorita rend gimnáziumának diákja lesz. A katolikus gimnázium hivatalosan magyar felügyelet alatt állt, azonban az emlékiratok tanúsága szerint még a szlovák származású tanárok is nehezen és hibásan beszéltek a magyar nyelvet, a diákok pedig a legkülönbébb nemzetiséghez tartoztak. Slavici osztályának több mint felét román gyermekek képezték, akik nem beszéltek magyarul. Az utolsó padokban ültek, és kizárólag egymással társalogtak, Slavici-ot pedig részben a világosi magyar gyermekekkel való barátkozása miatt, részben azon nézetei miatt közösitették ki, miszerint „Aki ennek az országnak polgára, az mind itthon van”.⁸ Slavici, aki a magyar mellett a német nyelvet is beszélte, egy sváb fiatalasszonynál (édesanyja barátnőjénél) lakott, ennek férje egy mulatós magyar csizmadia volt; barátai közé tartozott a szerb pópa fia (George), akinek anyja magyar volt, az otthoni elemózsiát pedig a zsidó kereskedők hordták neki Világosról. Slavici úgy írja le román osztálytársait, mint akik végletesen bezárkóztak, nem voltak képesek kilépni a szűk családi környezetből, elfogadni a nyilvánosság etnikai és társadalmi sokrétűségét, melyben a kapcsolatok spontán módon, ismerkedés és társalgás útján szerveződnek. A román gyermekek azonban még az anyai intelmeknek sem feleltek meg: hiányzott viselkedésükből a jólneveltség, tolerancia és előzékenység. Nem voltak hajlandók tanulni a környezetük nyelveit, elítélték a vegyesházasságokat és bizalmatlanok voltak mindenki iránt, aki az „idegenekkel” barátkozott.

Slavici tapasztalatainak némileg ellentmondva más források arról tanúskodnak, hogy a privátszféra és az elsődleges, napi kontaktusok szintjén is létezik spontán és interaktív kapcsolat a különböző etnikumok között. Példaként lehet említeni egy irodalmi, pontosabban néprajzi vitát az 1860-as évek elejéről, amit Arany János „Vadrózsza-pörnek” nevezett el. Ismeretes, hogy az erdélyi unitárius püspök, Kriza János 1842-ben, Erdélyi János népdalgyűjtésével egy időben elkezdte gyűjteni a székely balladákat, s ezeknek első kötetét jó húsz évvel később, 1863-ban *Vadrózsák* címmel kiadta.⁹ 1858. október 31-én a Kolozsvári Közlönyben (III. k. 87.

---

⁸ Uo., 70.

⁹ KRIZA János, *Vadrózsák*, Kolozsvártt, Stein János Erd. Muz. Egyleti Könyvtár bizománya, 1863. A *Vadrózsák* második kötete nemrég jelent meg a Kriza-hagyaték alapján: KRIZA János, *Vadrózsák, Erdélyi néphagyományok*, Második kötet, Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi OLOSZ Katalin, A Kriza János Néprajzi Társaság kiadása, Kolozsvár, 2013. Lásd még: FARAGÓ József, *Kriza János és a*

sz., 361.) az egyik gyűjtő, Nagy Lajos közzétette a *Barcsai* című népballadát, amit november 21-én a Szépirodalmi Közlönyben (II. k. 15. sz., 234–237.) Erdélyi János ismertetett annak igazolásaként, hogy a balladaműfaj létezik a magyar népköltészetben. Gyulai Pál a kézirat alapján *Adalék népköltészetünkhöz* címmel írt értekezést az anyagról, és felolvasta az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeumegylet ülésén 1860. febr. 25-én, majd ugyanez megjelent a Budapesti Szemlében (1860, 11. füzet, 272–299). 11 balladát mutatott be a gyűjteményből. Arany János, Kemény Zsigmond, Erdélyi János és Gyulai Pál lelkesedését azonban disszonáns hangok is megzavarták. Az erdélyi arisztokrácia azért tiltakozott, mert a balladákban túl sok történelmi név szerepelt, és a történetek rossz fényben tüntették fel a nagynevű családokat.¹⁰ Barcsai, Báthori Boldizsár, Bethlen Anna és más főúri hősök – valamennyien kegyetlen és kíméletlen alakokként szerepelnek ezekben a balladákban. Gyulai Pál 1860-ban így számol be erről Csengery Antalnak: „A jó erdélyi mágnások nagyon csudálkoztak, hogy a kocsisoktól és szolgálóktól került költemények bonczolatával merem mulattatni őket. Különbség és észfitogtatás az egész – volt a rövid, de kimerítő ítélet.”¹¹

Esetünkben azonban fontosabb, hogy Gyulai Pál az 1860-as előadása után egy román hazafitól névtelen levelet kapott, amelyben azt állítja, hogy a „Molnár Anna balladája” román szöveg plágiuma, mely megjelent Marianu Marienescu román nyelvű balladagyűjteményében 1859-ben.¹² Gyulai Pál nem talált egyezést a két szöveg között, ezt jegyzetben közölte a Budapesti Szemlében, a tanulmánya alatt.

A *Vadrózsák* megjelenése után a román támadások több hullámban is megismétlődtek. Iulian Grozescu, Pesten élő román újságíró az *Egy pár székely „vadrózsá”-ról – Fölvilágosításul* című cikkében (Fővárosi Lapok,

---

Vadrózsák = Kriza János, ANTAL Árpád, FARAGÓ József és SZABÓ T. Attila három tanulmánya, Második átdolgozott kiadás, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1971, 137–141; NÉMETH G. Béla, *A Vadrózsá-pőr és Arany* = NÉMETH G. Béla, *Századutóról – századelőről*, Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok, Magvető, Budapest, 1985, 40–51.

¹⁰ FARAGÓ József, *i. m.*

¹¹ Gyulai Pál Csengery Antalnak, 1860. márc. 10., Kolozsvár = GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r., jegyz. SOMOGYI Sándor, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest, 1961 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4), 405.

¹² MARIANU MARIENESCU, *Poesia populara, Balade, culese si corese*, Pesta, J. Herz, 1859, 22–27. A *Tom’a c.* ballada. Vö. FARAGÓ József, *i. m.*, 146.

1864. május 20., 114. sz.) hamisítványnak nevezte a „Kőműves Kelemen” (A falba épített asszony) és a „Molnár Anna” (Az elcsalt feleség) balladákat. Közölte a Marienescu-féle gyűjteményből a *Tom’a* című ballada magyar fordítását is. Kétségbe vonta, hogy a balladákat a „nép” írta volna, véleménye szerint a *Kőműves Kelemenné* a Marienescu-féle gyűjteményben nem szereplő, de román *Manole*-ballada, a *Molnár Anna* pedig a *Tom’a*-ballada fordítása. Minderre cikkek sorozata következett, Grozescut azonban soha nem lehetett meggyőzni, hogy Kriza nem „lopta el” a román balladákat. Közben többen is az összehasonlító folklórkutatásnak, a motívumvándorlások vizsgálatának szükségességét ismerték fel. Kriza János a leghatározottabban tagadta az átvételt. A vitához Arany László, Arany János, Kemény Zsigmond, Greguss Ágost és mások is hozzászóltak. Greguss Ágost írja: „Íme például irodalmunkban is kigyúlt a harc a székely *Ajgó Márton* meg a román *Toma*, s székely *Kőműves Kelemenné* meg a román *Argesi zárda* miatt. Melyik az eredeti? Mi azt feleljük: valamennyi, vagy egyik sem, mert mindegyikök magán viseli saját népe lelki bélyegét...”¹³ Még 1897-ben is megelevenedett a vita, amikor a pesti román nyelv- és irodalomtanár, Alexics György írt tanulmányt *Vadrózsapör* címmel, ő azonban szintén felhívja a figyelmet a történelmi együttélésre és azon tény fontosságára, hogy a „történelmi, földrajzi s egyéb okok minő ethnográfiai kapcsolatokat létesítettek közöttünk”.¹⁴

Időközben, 1877-ben megjelent magyar fordításban a román népbalada-gyűjtemény, többek között éppen Iulian Grozescu fordításában, és Kriza János lektorálásával. Ugyanez a kiadvány része volt egy sorozatnak, mely a hazai nem magyar népköltészetet adta ki.¹⁵ 1872-ben megindul *A Magyar Népköltési Gyűjtemény*, melyből az utolsó, tizennegyedik kötet 1924-ben jelent meg.

A vita ráirányította a figyelmet egyrészt az összehasonlító néprajz szükségességére (melynek elindulásával később kiderült, hogy a befalazott asszony motívuma a Balkán más népeinél is feltalálható), másrészt arra, hogy az együttélés látható, érzékelhető, nyilvános szférái alatt, a politikai és kulturális intézmények látószögén kívül, a napi élet színtereiben intenzív kapcsolatok fejlődtek a kultúrák között.

---

¹³ Koszorú, III., 411.

¹⁴ Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1897, Klny. az Ethnographia 1897. évfolyamából.

¹⁵ *Román népdalok*, ford. EMBER György, GROZESCU Julián, VULCANU József, bev. VULCANU József, kiadja a Kisfaludy-Társaság, Budapest, Athenaeum, 1877.

Slavici fontos felismerése az iskolai években, hogy ott, ahol a familiáris jellegű etnikai izoláció uralkodik, ahol ez a bezárkózás nem képes túllépni önmagán és a nyilvánosság tereiben kapcsolatokat teremteni, ott a tanulás és képzés segítheti a hibrid környezetbe való integrációt. A felismerés a későbbiekben szerteágazó irodalmi és kulturális programmá nőtte ki magát nála, melynek célja a saját népe szellemi nevelése és a térség más népeinek megismerése volt. E programból kifolyólag emlékiratai túllépnek a klasszikus önéletírás keretein, és sok helyütt egy multikulturális társadalom lélekrajzává és szellemtörténetévé válnak. A kultúrák egymás mellett élése az ő számára nem a saját etnikai identitás kiiktatását, megtagadását jelenti, nem is olyan helyzetet, amelyet különféle (familiáris, politikai, kulturális) rendeletekkel, törvényekkel meg kellene szüntetni, s más népektől sem azt várja, hogy ezt megtegyék. Sokkal inkább folyamatos érdeklődést, kapcsolatépítést és tanulást jelent, vagyis olyan gazdagságot, melyet mindenkinek meg kell élnie és beültetnie saját népe tudatába.

Programjának megvalósításakor azonban, a politikai és közéleti nyilvánosság tágabb és magasabb szintjein, illetve ezek virtuális sajtómegjelenítéseiben Slavici ismételten ellentmondásos helyzetekbe ütközik. Egy évet töltött a pesti egyetemen, majd Bécsben folytatta tanulmányait. Ezek végeztével, 1873-ban egy Arad közeli helységben, Ópaulisban arra kérték fel, hogy képviselje a román lakosságot az alispánnal és a jegyzővel szemben, ők ugyanis nem biztosították számukra az anyanyelv-használat 1868-as törvény szerinti jogát. A jegyző zsidó származású volt, aki „jól tudott románul, sőt nagy románnak vallotta magát. Amikor azonban az idők megváltoztak, alábbhagyott a románkodással,”¹⁶ és csak magyarul volt hajlandó a helyi ügyeket intézni. Slavici tehát jelen volt a falusiak tiltakozásánál, az alispán és a jegyző pedig olyan fennhéjázva tagadták a nyelvi jogokat, hogy a feldühödött román parasztok elől végül az ablakon át kellett elmenekülniük.¹⁷ Az ügyben Slavici-ot is perbe fogták, majd felmentették, később azonban – cikkei miatt – még ötször tartóztatták le, és a váci börtönben is ült egy évet izgatás és sajtóvétség miatt. Emlékiratainak írása idején azonban már úgy látta, a váci börtön szelíd büntetés volt ahhoz képest, amit a román hatóságok szabtak ki rá 1916-ban és 1919-ben. 1916-ban Bukarestben az ottani német (evangélikus) gimnáziumban való tanári munkája miatt tartóztatták le. Azzal vádolták, hogy az

---

¹⁶ SLAVICI, *i. m.*, 120.

¹⁷ *Uo.*, 123–127.

osztrák kormány ügynöke, és a domnești börtönbe zárták. Másodszor a háború után ítélték el, mert cikkeiben azt hangoztatta, hogy Erdély anektálása Románia részéről azzal fog járni, hogy megsemmisül a térség nemzetiségi összetétele. Különösen az utóbbi, a vacarești börtönben eltöltött időszak győzte meg róla, hogy az állami politikában – legyen az román, magyar vagy osztrák – ugyanaz a megfontolatlanosság, tudatlanság és antihumanum uralkodik, mint a privátszféra egyes szintjein. A román bírák és börtönőrök a művészettörténet „pokol”-jeleneteire emlékezteték:

Én olvastam Dante *Poklát*. Láttam a Sixtus-kápolnában Michelangelo festményét a pokolról, láttam a pisai Camposantót is. De azok után, amit Vacarești-ben láttam, úgy érzem, hogy Michelangelo és a pisai festő tehetségtelen kontrár.¹⁸

2. „Exkúrsus az idegenről”¹⁹ – osztrák–magyar módra

Slavici meg volt győződve arról, hogy a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában a nemzetiségi ügy alapjában véve intellektuális, morális és kulturális kérdés, melyre a megoldást a más nemzetiségűek tudatos és tanult/kiművelt elfogadása jelenti. Az elfogadásnak ez a művelt formája a familiáris és az állami (politikai) szint közötti szférában valósítható meg, de a családi nevelésnek éppúgy, mint az állami törvényeknek, segíteniük kell a folyamatot. Slavici tapasztalatból tudta azt, amit a 20. századi történészek kutatási és statisztikai adatok segítségével igazolnak, hogy ezekben a térségekben a nyugati társadalmakétól eltérő multikulturalitás létezik. Slavici szülővárosa a Monarchiát tükrözte kicsiben, amennyiben itt a nemzeti sokféleség gyakorlatilag azonos utcákban, épületekben, családokban valósult meg,²⁰ ami azt jelenti – amire többek között Romsics Ignác is rámutatott –, hogy etnikai határokkal szinte lehetetlen (volt) homogén területeket kijelölni. Emellett ezekben a térségekben nem volt érvényes Simmel „idegenség”-definíciója, bármennyire is élt az igyekezet egyes népekben és államokban, hogy eredetmítoszok segítségével igazolják elsőbbségüket a letelepedésben, és ezáltal más népeket idegeneknek

---

¹⁸ *Uo.*, 231.

¹⁹ Georg SIMMEL, *Exkúrsus az idegenről* [1908] = *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*, szerk. BICZÓ Gábor, Debrecen, Antropos-Csokonai, 2004, 56–60.

²⁰ Magának Slavici-nak is az első felesége magyar volt.

nyilvánítsanak. Az itt élő népek nem „vándorok, akik ma ide érkeznek és holnap továbbmennek” – ahogyan Simmel definiálja a fogalmat, de nem is telepések vagy bevándorlók, akik tegnap jöttek, és ma itt maradtak.²¹ Ahogyan Csáky Móric figyelmeztet rá, ezek a népek évszázadok óta, némelyek ezer éve is együtt élnek.²² Ebben a hosszú időfolyamban – minden ellentét, konfliktus, összecsapás ellenére – sok rétegben teremtődtek közöttük kulturális, lélektani, társadalmi, családi kapcsolatok, úgyhogy egyrészt egyikük sem őrizte meg saját őseredeti karakterét, másrészt pedig a kulturális hatások, keveredések, akkulturációs és asszimilációs folyamatok közös, nemzetek feletti kódokat teremtettek, melyeket ebben a térségben minden egyes nép tudatosan vagy öntudatlanul megértett és alkalmazott. Az egyik legfontosabb közös kód a térség nemzeti, nyelvi, kulturális és vallási sokféleségének tudata volt, és ezt a tudást mindenki, aki itt született és nőtt fel, gyermekkorától kezdve elsajátította és elfogadta a másik nép szokásaival, hagyományaival együtt.

A közös élethez – legalábbis a 20. század első feléig – hozzátartozott az egyén két- vagy többnyelvűsége. Ez a helyzet a nemzetállamok megszületésével és megerősödésével a későbbiekben fokozatosan megváltozott, pontosabban devalválódott: a „tisztá” nemzetállam nézőpontjából nemkívánatos lett, és kiesett a művelődési eszmények közül. A többnyelvűség a térségben – a nemzetállamok felől nézve – a kisebbségek sajátja maradt, és haszontalannak, értéktelennek (sőt egyes politikai körülmények között veszélyesnek) minősült. Az egymás közti kommunikációban adott nemzetállamon belül az államnyelv vált használatossá, a nemzetállamok egymás közt pedig valamely világnyelvet (németet, angolt) kezdtek alkalmazni.²³

A 19. század második feléig azonban gyakori, sőt kívánatos volt, hogy egy egyén két-három nyelvet ismerjen a saját környezetéből. Történhetett ez spontánul, vagy tanulás útján. Csáky Móric is említi a „gyermekcsere”

---

²¹ SIMMEL, *i. m.*

²² CSÁKY MÓRIC, *Pluralität. Beiträge zu einer Theorie der österreichischen Geschichte = Geschichtsforschung in Graz, Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz*, Hrg. von Herwig EBNER, Horst HASELSTEINER, Ingeborg WIESFLECKER-FRIEDHUBER, Graz, 1990, 19–28; magyarul: CSÁKY MÓRIC, *Pluralitás: Az osztrák történelem egy lehetséges elméleti megközelítése*, ford. DEÁK ÁGNES, *Aetas* 1998/2, 250–260.

²³ Az angol nyelv térhódításáról és globalizálódásáról lásd Emil HERŠAK, *Jezične strategije i društvo* [Nyelvi stratégiák és a társadalom], *Revija za sociologiju* (Zagreb), 2001/3–4, 175–196.

gyakorlatát a 18–19. században, melynek során ismerős vagy rokon családok küldték egymáshoz gyermekeiket nyelvtanulás céljából. A gyakorlatnak irodalmi megjelenítései is vannak: Jókai a *Mire megvénülünk* című regényében – biografikus mozzanatokkal beszöve – ír róla, Kazinczy Ferenc pedig a *Pályám emlékezetében* árulja el, hogy még ifjúkori udvarlását is nyelvtanulás céljára használta ki. A szentendrei és budai szerb írók közül Jakov Ignjatović emlékezik önéletírásában a nyelvtanulására. Ignjatović a szentendrei évek alatt csak anyanyelvén beszélt, mert a szerbeknek itt nyelvhasználati privilégiumuk volt. A váci és esztergomi gimnáziumban azonban – bár a tanítás nyelve latin volt – meg kellett tanulnia magyarul, hiszen a városban nem lehetett meg enélkül.²⁴

A forrásokból azonban az is jól látszik, hogy a nyelvtanulás gyakran „felfelé” történt, vagyis a hivatalos nyelvet igyekeztek elsajátítani a hivatali, közéleti vagy tudományos karrier érdekében. Ez részben a Monarchia intézményrendszeréből, részben pedig Bécs hatalmi törekvéseiből következett. Valamely közös nyelv használata a közéletben, az oktatásban és a közigazgatásban gyakorlati okokból elkerülhetetlen volt, de az etnopragsmatikai szempontok mellett ismeretes Bécs azon törekvése is a felvilágosodás idején és a 19. század első felében, hogy létrehozzon egy nemzetek feletti, birodalmi identitást. Ennek része volt II. József 1784-es rendelete, mely a közigazgatás hivatalos nyelvének a németet jelölte ki.²⁵ A kulturális uniformizáció nemcsak ellenállást váltott ki, hanem a dominóhatás elve alapján hasonló törekvéseket hívott életre a birodalom népei körében. Több mint fél évszázados küzdelem következett a magyar nyelv hivatalossá tételéért (1844), ez pedig hatással volt a szerbek, horvátok, szlovákok, románok és mások nemzeti mozgalmaira, akik azután saját államaik megalapításakor ismét átvették az egynyelvű nemzetállam modelljét, melyben a többségi nemzetnek nem kötelező (el)ismernie egyetlen kisebbsége nyelvét sem, de minden kisebbségnek érdekében áll és kötelező megtanulni az államnyelvet.

---

²⁴ Jakov IGNJATOVIĆ, *Szerb rapszódia*, vál., ford. CSUKA Zoltán, Európa, Budapest, 1973, 6.

²⁵ A birodalmi identitás egyik szimbolikus megjelenítésének számít Josef HORMAYR életrajzgyűjteménye: *Oesterreichische Plutarch oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler des österreichischen Kaiserstaates*, Wien, Im Verlage bey Anton Doll, 1807, ahol híres magyar egyéniségeket „híres osztrákokként” mutatott be: Hunyadi Jánost a 2. k. 79–152. oldalán; Zrínyi Miklóst a 7. k. 91–108. oldalán; Pázmány Pétert a 10. k. 115–131. oldalán.

Az osztrák hatalmi és globalizáló törekvések következtében az *etnopolitikai diskurzus* valamennyi Monarchia-béli népnél túlsúlyba került a 19. század folyamán, és háttérbe szorította, ellehetlenítette az *etnokulturális diskurzust*. Bonyolította a helyzetet, hogy a sajtó, a maga önállósodó rendszerével, műfajai, retorikai modelljei, pénzügyi érdekei révén a saját virtuális terében kialakított egy *etnomediális* diskurzust is. Az etnomediális diskurzus, éppúgy, mint az etnopolitikai, a monokulturális közösség elvére épül. Mindkettő a többség elvét vallja, az egyik hatalmi, a másik üzleti okokból. Velük szemben, az alapjában véve centrum nélküli *etnokulturális diskurzust*, ahol a többségi-kisebbségi viszonyok és arányok nem játszanak szerepet, sokkal inkább a humánus, szolidáris és kulturális érdeklődés vezérli más etnikumok iránt, függetlenül a statisztikától és a politikai viszonyoktól.

Azonban az etnokulturális diskurzus is eltérő lehet a különböző társadalmi szinteken. Az egymás iránti érdeklődés nagyobb lehet az azonos osztályok körében (az alsóbb szinteken, a polgárság, vagy az arisztokrácia belső köreiből). Az írott források emellett az ismeretek eltérő szintjeiről tanúskodnak. Amikor Gvadányi József 1790-ben az *Egy falusi nótárius budai utazása* című elbeszélő költeményében a tabáni szerbek temetési szertartását írja le, érzékelhető, hogy először szembesül a hagyománnyal, noha az osztrák sereg generálisaként a legkülönfélébb nemzetiségű katonákkal együtt szolgált. Ezzel szemben például a magyarországi városok német lakosságának életmódjára vonatkozóan viszonylag kevés forrás áll rendelkezésre ebből az időszakból, feltehetően azért, mert az ő világuk kevésbé volt idegen és szokatlan.

Az ismeretlen iránti érdeklődés és az ismerttel szembeni érdektelenség mellett az ismerethiányból fakadó érdektelenség kategóriájára is említhető példa. Az erdélyi gróf, Gyulay Lajos (1800–1869), aki 1810-től haláláig naplót vezetett és mintegy 140 kötetnyi anyagot hagyott hátra,²⁶ hat nyelvet használ a feljegyzéseiben: magyart, németet, angolt, franciát, latint és néha a román, ami arról tanúskodik, hogy valamelyest ismerte az utóbbi nyelvet is. Szüksége is lehetett rá, mert a birtokain éltek román jobbágyságok. Különösebb érdeklődés irántuk azonban nem látszik a naplójában.

---

²⁶ Az anyag egy részét ma a kolozsvári Állami Levéltár (Arhivele Naționale Direcția Județului Cluj), Fond Gyulay–Kuun, más részét az ottani Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi. Az 1848–49-es köteteket MISKOLCZI Ambrus és CSETRI Elek adta ki, további 16 kötetet pedig a szegedi Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszék munkatársai rendeztek sajtó alá 2007 és 2011 között a jelen tanulmány szerzőjének szerkesztésében.

Úgy vélekedett róluk, hogy nincs remény a gyors fejlődésükre. Véleménye még inkább megszilárdult, amikor jobbágysai, papjaik és vezetőik izgatására 1849-ben megtámadták és kirabolták a kastélyait. „Az oláh politika abból áll: táplálni nagy embereit és törvényhozóit – és fizettetni a népet, mely primitívus állapotában alig tudja még a földet is művelni” – írja 1867-ben.²⁷ Ugyanebben a naplókötetben mondja el Péchy Manó erdélyi kormánybiztos esetét az oláhokkal: körútja során Tordán román nyelven üdvözölték, meglehetősen lázadó és lázító beszédben: megfenyegették, hogy ha nem eszközli ki Erdély számára a külön országgyűlést, ők száz évig is harcolni fognak az unió ellen. Péchy azonban mindebből egy szót sem értett, s azt válaszolta rá, „nem érti e szép nyelvet, de igyekezni fog, hogy megtanulhassa”.²⁸ Hasonló tájékozatlanságot lehet említeni, ugyancsak a magyarok részéről, a szentendrei Jakov Ignjatović memoárjaiból.²⁹ A váci gimnáziumban – csupán néhány kilométerre a szerb Szentendrétől, a Duna túlsópartján – a katolikus tanárok Ignjatovićot a vallása miatt³⁰ Miltiadész és Themisztoklész népéhez tartozó görögnek tekintették és nevezték. Voltak, akik tráknak mondták, mert szerintük a szerbek trák eredetűek.

A negyedik fokozata vagy változata az etnokulturális diskurzusnak a szándékos *dezinformáció*. A később Erdélybe honosodott skót főúr, John Paget mondja el 1835-ös útleírásában, hogy amikor Bécsből Magyarországra indult, osztrák ismerősei hogyan félemlítették meg történeteikkel a magyar barbárságról és civilizálatlanságról, s Pozsonyba érve milyen kellemesen lepődött meg a magyarok udvariasságán és vendégszeretén.³¹

---

²⁷ GYULAY Lajos, *Gróf Gyulay Lajos maga keze és könyve – Martius 15.: 1867. március 14. – 1867. május 30.*, s. a. r. LABÁDI Gergely, Szeged, Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszék, 2008, 119.

²⁸ *Uo.*, 136.

²⁹ IGNJATOVIĆ, *i. m.*, 8–9.

³⁰ A pravoszláv egyházat nem egyesült görög egyháznak nevezték (ecclesia Graeci ritus non unitas).

³¹ John PAGET útleírásából válogatás jelent csak meg magyar nyelven: *Magyarország és Erdély*, vál., ford. RAKOVSKY Zsuzsa, szerk. MALLER Sándor, Budapest, Helikon, 1987. Angolul a teljes munka: John PAGET Esq., *Hungary and Transylvania, with Remarks on their Condition, Social, Political, and Economical*, London, John Murray, 1839. Idézett rész: I, 2.

3. Egy létre nem jött barátság: Jovan Jovanović Zmaj és Arany János

Jovan Jovanović Zmaj (1833–1904) közvetítő tevékenysége a magyar és a szerb irodalom között ismeretes, noha ezzel többet foglalkoznak a magyar, mint a szerb irodalomtudományban. Újvidéki születésű szerbként iskoláit az akkori Monarchia területén végezte, többek között Pozsonyban, Pesten, Prágában és Bécsben, 1863-tól a budai szerb Thököly-intézet igazgatója volt, ebből kifolyólag jól tudott magyarul és németül. Petőfi-, Arany-, Jókai-, Madách-, Garay-, Czuczor, Szász Károly-, Tóth Kálmánfordításait többé-kevésbé regisztrálja a szakirodalom,³² de ezeken kívül is nagyon sok allúzió, idézet, utalás található szerb nyelvű műveiben a magyar költészetre – ezek kevésbé ismertek és kutatottak. A *Rózsák* (*Đulici*) című, 1864-ben megjelent szerelmi cikuszában például Petőfi szerelmi költészetének témái, motívumai, vershelyzetei ismerhetők fel,³³ majd jóval később, a „Starmali“ [korabeli fordítás szerint: „Kis okosdi“³⁴] című, általa szerkesztett humoros és gyermeklapban, az egyik 1882-es versében (*Spram meseca – Szemben a holddal*) Petőfi alakját, pontosabban az akkor felavatott szobrát, és saját viszonyát is megrajzolja a magyar költőhöz: „Šešir skidam – ne pred kipom / (Na kipu je dosta mana), / Šešir skidam pred spomenom / Uzorita velikana“.³⁵ Zmaj hazafias költészetében is felfelhangzanak Petőfi szólamai, elégiáiban a *Felhők* ciklus elemei, balladáiban pedig Garay Jánostól az általa fordított *Kont*,³⁶ de Arany balladaszövegei is visszaköszönek.

---

³² Sava BABIĆ, *Zmaj – a magyar költészet fordítója*, Hungarológiai Közlemények (Újvidék), 1984/58, 695–710.

³³ Jovan JOVANOVIĆ ZMAJ, *Đulici* od J. J., Novi Sad, Pečatnja Ignjata Fuksa, 1864.

³⁴ POPOVICS Lázár, *Zmáj-Jovánovics János dr. és a magyar költészet*, Budapest, 1913, 19.

³⁵ Nyersfordításban: „Kalapot emelek – nem az emlékmű előtt / (A szobron túl sok hibát vélek), / Kalapot emelek emléke előtt / Az óriás példaképnek“. A költemény másodszor Zmaj gyűjteményes kiadásában jelent meg: Jovan JOVANOVIĆ ZMAJ, *Druga pevanija* [Második daloskönyv], Zmaja J. Jovanovića, Sveska prva, Beograd, Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1895, 84–86.

³⁶ Jovan JOVANOVIĆ ZMAJ, *Pevanija* Zmaj Jovana Jovanovića, Odabrane celokupne umotvorine u pesmi i prozi sa opširnom životopisom Zmaj-pesnikovim [Daloskönyv..., Válogatott művei versben és prózában, a költő részletes életrajzával], Novi Sad, Srpske knjižare braće M. Popovića, 1882, 149. Zmaj második gyűjteményes kiadására hivatkozunk, mert összes verseinek 1871-es kiadása nem tartalmazta a fordításait és átköltéseit.

Az architextuális kapcsolatok, a hiper- és hipotextuális elemek (humoros, szatirikus transzformációk, formai és szemantikai játékok stb.) nagy számban fordulnak elő Zmaj újságjaiban, újságcikkeiben is. A korabeli magyar élclapokból (Üstökös, Kakas, Kikeriki stb.) és napi sajtóból származó idézetek, kommentárok és fordítások mellett olyan állandó magyar alakokat teremtett, mint a „Zsinór Laci“, „Filozófus Pista“, vagy a „Magyar bácsi“ (Starmali).³⁷ Témái, ahogyan erre Póth István utal, gyakran kapcsolódnak a magyar kulturális és politikai élethez, és rendszeresen jelen vannak a birodalmi aktualitások is.³⁸

Említettük, hogy Zmaj közvetítő tevékenysége ismertebb és méltányoltabb a magyar irodalomtudomány részéről, és így volt ez a múltban, a 19. század második felében is. Az írói munkásságának 25. évfordulójára 1874-ben kiadott díszalumban, az 53–55. hasámban ott áll Arany János, Gyulai Pál és Tóth Kálmán köszöntő levele;³⁹ a magyar lapok rendszeresen tudósítottak róla és időnként közölték műveinek fordításait, a Kisfaludy Társaság külső tagjának választotta meg, és negyven éves írói munkássága alkalmából köszöntötte őt. A Fővárosi Lapok 1883-ban kiemelte, hogy Zmaj európai szellemiségű és jelentőségű költő, és egy 1850-es évekbeli anekdotát is közölt róla: egy alkalommal államellenes összeesküvés vádjával jelentették fel Zmajt, mert éjjelente rendre világított az ablaka. Amikor az állami szervek rajtaütésszerűen kivonultak ellenőrizni, hogy mit csinál éjszaka a költő, az íróasztalánál találták, amint Arany *Toldiját* fordítja szerbre.⁴⁰ Amikor 1889-ben a Kisfaludy Társaságban rendeztek ünnepséget a tiszteletére, az akadémia által kiadott pesti német nyelvű havilap, az Ungarische Revue hosszabb beszámolót közölt róla, a Kisfaludy Társaság Évlapjai pedig Anton Hadžić esszéjét hozta le Zmaj-

---

³⁷ Fried István figyelmeztet például egy összehasonlító sajtótörténet lehetőségére és szükségességére: FRIED István, *Megjegyzések egy fontos bibliográfia ürügyén*, Magyar Könyvszemle 2002, 337–341.

³⁸ PÓTH István, *Zur Entstehung einiger Gedichte von Jovan Jovanović Zmaj*, Studia Slavica 1970/1–2, 143–150; Uő., *Zmaj Jovan Jovanović politikai költészetének egyes magyar vonatkozásai*, Hungarológiai Közlemények 25(1975), 69–84.

³⁹ *Album svetkovine dvadesetpetogodišnjeg rada Zmaj-Jovana Jovanovića*, Izdali prijatelji pesnikovi [Zmaj Jovan Jovanović munkásságának 25. évfordulójára kiadott album, Kiadták a költő barátai], Novi Sad, Srpska narodna zadružna štamparija, 1874.

⁴⁰ Fővárosi Lapok 1883. márc. 14., 61. sz., 391. Zmaj kiváló *Toldi*-fordítása 1857 végén, 1858-as évszámmal jelent meg: *Jovana Aranja Toldija*, Spevana skaska u XII. pesama, S' madzsarskog preveo Jov. JOVANOVIĆ, U Novom Sadu, u pečatnji d-ra Danila Medakovića, 1858.

ról magyar nyelven.⁴¹ 1899-ben több magyar lap is tudósított arról, hogy Zágrábban, a Zmaj számára rendezett ünnepségen botrány tört ki a szerb és a horvát nemzetiségű tisztelők között, és a felhergelt tömeg tojásokat és köveket dobált az irodalmi küldöttség résztvevőire.⁴² Végül beszámoltak a lapok 1904-ben Zmaj betegségéről, haláláról és temetéséről.⁴³ A két világháború között a magyarországi érdeklődés visszaesett iránta. Csuka Zoltán és Kázmér Ernő, akik tanulmányban emlékeztek meg róla, mindketten a vajdasági magyar irodalom képviselői voltak,⁴⁴ de ők is, akárcsak a 20. század második felének irodalmi értekezői (Póth István, Fried István, Kemény Gábor és mások) már többnyire fordítói tevékenysége és magyar vonatkozásai iránt érdeklődtek, mintha Zmaj életműve – a határokkal együtt – kettévált volna. Az utóbbi évtizedekben az újvidéki Magyar Tanszék szervezett több konferenciát Zmajról, ezeknek anyagát a tanszéki kiadványokban jelentették meg,⁴⁵ de pesti lapokban is vannak róla írások magyarul és németül – főként kultúráközvetítő tevékenységéről.

Mindezen feldolgozások, kutatások, értekezések mellett sem tagadható el egyfajta hiányérzet, ha Zmaj közvetítói szerepéről esik szó. A teljes életművét figyelembe véve felmerül ugyanis a kérdés, vajon valamiféle szűkebb értelemben vett műfordítói programról lehet-e csupán beszélni vele kapcsolatban, vagy valami másról is, ami meghaladja a személyes, lokális érdeklődés kereteit, és költői-szellemi karakterének egészét érinti. Zmajnak a korabeli Monarchia több nyelvet ismerő értelmiségijeként, költőjeként, de sok helységben élő és működő orvosdoktoraként is, lehetőség volt megismerni e világ többnyelvű, sokrétegű kultúráját. Humoros, ifjúsági és gyermeklapjainak szövegei átfogják az akkori világ legtágabb földrajzi, társadalmi, etnikai, nyelvi határait, kiterjednek a Monar-

---

⁴¹ Ungarische Revue 9(1889)/6, 455–456, 458–462; HADZSICS Antal, *Zmaj-Jovanovics János*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, 24(1889–1890), 114–133. Lásd még PÓTH István, *A Kisfaludy Társaság külső tagja (Zmaj Jovan Jovanović)*, Hungarológiai Közlemények 1984/58, 685–694.

⁴² Pesti Napló, 1899. jún. 27., 176. sz., 5.; Uj idők, 1899, II. k., 15.

⁴³ Vasárnapi Ujság 51(1904)/23, jún. 5; Pesti Hirlap, 1904. jún. 15., 11. stb.

⁴⁴ CSUKA Zoltán, *Zmaj Jovanovics, a magyar költészet első szerb fordítója*, Láthatár (Budapest), 1938, 73–77; KÁZMÉR Ernő, *Zmaj és a »szerb Athén«*, Kalangya (Újvidék), 1938/3–4, 171–178.

⁴⁵ Hungarológiai Közlemények 1975/25, 1982/52, 1984/58.

chiára, a Balkánra és Európára egyaránt.⁴⁶ Földrajzi utalásai Crna Gorától (Montenegrótól) Párizsig terjednek, beleértve a legkisebb vajdasági településeket (Bajmok, Fehértemplom, Csúrog stb.) éppúgy, mint a szerb, magyar, osztrák, román, horvát, bosnyák, olasz, francia, német, angol, török bolgár kisebb-nagyobb városokat. Ugyanezekről a területekről rendszeresen idézi a lapokat (Wiener Tageblatt, Fliegende Blätter, Ellenőr, Pester Lloyd, Temišvarski Glasnik stb.); a női olvasókat éppúgy megszólítja, mint a férfi olvasóréteget, a magasabb és alacsonyabb műveltséggel rendelkezőket, a városiakat éppúgy mint a falusiakat, gyermekeket, felnőtteket és időseket. A legfontosabb különbség az ő lapjai és az akkori Európa hasonló lapjai között, hogy a „nagypolitikát” célzó kommentárok, satirikus cikkek mellett az etnikai témákban mindig megtalálható egyfajta pedagógiai szándék, mellyel elfogadásra, megismerésre, a multikulturális környezet megértésére szólít fel.

Irodalmi műveiben sem kizárólag a magyar szövegeket idézi – intertextusai, utalásai, fordításai között vannak német, francia, angol, orosz, lengyel és más európai szerzők, sőt első megjelent kötetének címe az *Istočni biser* [Keleti gyöngy] volt, melyben Háfiz, Mirza Shaffy és más arab, illetve perzsa költőket ültetett át szerbre.⁴⁷ Az utalások, allúziók, intertextusok nagy száma a költészetében arra enged következtetni, hogy *dialogizáló költői alkat* volt, ihletforrását a szövegekkel való intenzív és interaktív foglalkozás biztosította, másrészt pedig hozzátartozott költői programjához a szerb költészet világirodalmi horizontjának és kontextusának kitágítása. Nemcsak a szerkesztői munka állandó sürgetésével, a határidőkkel folytatott harcával, hanem éppen ezzel a dinamikus szövegköziséggel lehet magyarázni költészetében azt az improvizációs jelleget és alkalmi-

---

⁴⁶ Lapszerkesztői munkássága a szerb irodalomban is kevésbé kutatott terület, a névtelen cikkek, művek autorizációja nem történt meg. A munka lehetséges módszertanaként modellül szolgálhat az Arany János kritikái kiadás új kötete, melyben két hetilapjának, a Szépirodalmi Figyelőnek, de főként a Koszorúnak névtelen fordításait, glosszáit sikerült részben azonosítani stíluskritikai módszerekkel, illetve a fennmaradt széljegyzetek segítségével. De enélkül a hosszadalmas munka nélkül már maga az olvasás, illetve az új filológia azon elve is segíthet az értelmezésben és kutatásban, miszerint a szerkesztő maga is egyfajta szerző. Lásd Klaus BRIEGLER, *Der Editor als Autor. Fünf Thesen zur Auswahlphilologie = Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*, Hrsg. Gunter MARTENS–Hans ZELLER, München, Beck, 1971, 91–116.

⁴⁷ Jovan JOVANOVIĆ ZMAJ, *Istočni biser*, Skupljene pesme raznih istočnih pesnika od Jovana Jovanovića, I. Novi Sad, Troškom Dragutina Hinca, 1861.

ságot, melyet első kritikussai, Ljubomir Nedić és Laza Kostić oly erősen nehezményeztek.⁴⁸

Éppen ebben az intertextuális, dialogikus jellegben és karakterben volt közeli rokona Arany Jánosnak, aki – mint arra egy korábbi tanulmányban rámutattunk – a trivializálódó és vulgarizálódó romantikus eredetiség-felfogással szemben az 1840-es évektől a klasszikus allúziós technika változataiból építkezve dolgozta ki a maga új poétikáját, és használta a szövegkapcsolatokat szemantikai generátorként a saját költészetében oly módon, ahogyan azt a 20. században többek között Gérard Genette leírta.⁴⁹ Már a *Toldi*-ban sem pusztán idézetként illeszti oda Ilosvai mottóit az énekek élére, hanem sokrétűen idézi és megidézi a 16. századi krónikást az énekek szövegén belül is. Ily módon műve polifonikussá válik, együttesen hallatszik a múltbéli hang Arany elbeszélőjének hangjával, és aktív, dinamikus dialógus keletkezik közöttük. Arany költészete később is megőrizte e tulajdonságát, költészetében a régi és kortárs irodalom legkülönbébb irányainak átültetésével, ötvözésével, vegyítésével kísérletezett az antik irodalomtól kezdve a skót balladaformán át a népköltészetig, a narratív eljárásoktól a hangnemvegyítésig, vizuális technikákig.

Zmaj és Arany költészetét nemcsak a transztextualitás terén lehet ronkítani, hanem intermediális jellegükben is. Arany a vers belső, trópusok, retorikai eszközök, szemantikai transzformációk révén létrehozott képszerűségével kísérletezik, és a költészet lényegi elemének tekinti a vizualitást. Zmajnál a vizualitás szintén fontos elem, illusztrált lapok szerkesztőjeként pedig sokkal több a képekhez készült költemény, mint az illusztrációkat mellőző Arany lapjaiban. Zmaj verseinek alcímében igen gyakori a „Kép mellé”, vagy „Képhez” megjelölés, és ezek valóban a hetilapjának grafikáihoz, fotóihoz íródtak. (A képek és szövegek párhuzamos kiadásával helyreállítható lenne ez az ekphrasztikus viszony.)

Arany és Zmaj között további hasonlóságokat is lehetne sorolni: elköteleződésüket a népi, nemzeti és történeti hagyomány iránt, érdeklődésüket a keleti költészet iránt az 1850-es években. 1856-ban Arany is lefordított három dalt Mirza Shaffyból, de nem Bodenstedt kötetéből, hanem

---

⁴⁸ Zmaj recepciójának irányaihoz, ellentmondásaihoz lásd Vasilije MILNOVIĆ összefoglalóját a belgrádi „Svetozar Marković” Egyetemi Könyvtár honlapján: (http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/jovan_jovanovic_zmaj/zasto.php), hozzáférés: 2018. 11. 20.

⁴⁹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János költészetének dialogikus jellege*, Tanulmányok – Studije (Újvidék), 2010/43, 41–61.

Hermann Jolowicz keleti antológiájából,⁵⁰ mindketten tervezték fordítani Firdauszi *Sahnáméját*; mindketten lapszerkesztők is voltak, közös bennük

---

⁵⁰ Az Arany által használt kötet: Hermann Jolowicz, *Polyglotte der orientalischen Poesie*, In metrischen Übersetzungen deutscher Dichter mit Einleitungen und Anmerkungen von dr. H. Jolowicz, Leipzig, Otto Wigand, 1853. Zmaj *Istočni biser* [Keleti gyöngy] című fordításkötetét tekintve az a gyanúnk, hogy Bodenstedt mellett ő is használt valamilyen keleti antológiát, Jolowiczét, vagy másét.

Friedrich Bodenstedt (1819–1892) kereskedősegédként kezdte pályafutását, majd önszorgalomból képezte magát, és bekerült a legnevesebb német egyetemekre, Göttingenben, Münchenben és Berlinben. 1841-ben Mihail Gallitzin herceg fogadta fel fia nevelőjének Moszkvában. Bodenstedt megtanult oroszul, németre fordította Puskin és Lermontov műveit.⁵⁰ Neitgardt generális meghívására 1844-ben Tbiliszibe távozott, és az ottani iskola tanára lett. Ott ismerkedett meg Mirza Shaffyval, akitől a perzsa nyelvet tanulta. (Lásd H. RAPPICH, *Friedrich Bodenstedt szerepe az orosz szellemi kincsek németországi és magyarországi terjesztésében*, Filológiai Közlöny 1964/3–4, 412–416.) Mirza Shaffy az újabb kutatások szerint 1794-ben született Gandschában. (Mübariz YUSIFOV, *Mirza Şəfi Vazeh 220*, Elm vətəhsil, 2014, 146–182, különösen a 146–158. oldal. Az életrajzi és bibliográfiai adatokat innen vettük át. A négy nyelvű kötetből a német fordítást használtuk.) Az iskolát (medreszét) elhagyva autodidakta módon tanult tovább, majd pártfogói segítséggel írnok lett, innen a nevének első eleme (Mirza = írnok). 1840-ben Tbiliszibe ment, az ottani középiskolában tanított azeri és perzsa nyelvet. 1844-ben alapította meg ugyanitt a Divani-Hikmät (Bölcsök Társasága) nevű irodalmi kört. A körnek több korabeli neves költő is tagja volt. Összejöveleiken többnyire verseket olvastak és beszélgettek róluk. Ennek lett tagja Bodenstedt, amikor Tbiliszibe érkezett. Egyszerre hagyták el Tbiliszit 1846-ban, Mirza Shaffy Azerbajdzsánba tért vissza, Bodenstedt pedig Németországba. Mirza Shaffy ezután a gandschali iskola tanára lett. 1850-ben újra Tbiliszibe ment, ott hunyt el 1852. október 28-án, sírmeleke a tbiliszi botanikus kertben áll.

Mirza Shaffy kéziratait Bodenstedt állítólag elvitte magával Németországba. Azt írja, hogy egy füzetet kapott barátjától, ezzel a címmel: „Der Schlüssel der Weisheit” [A bölcsesség kulcsa]. Bodenstedt előbb a *Tausend und ein Tag im Orient* [Ezeregy nap Keleten] című útleírásába beszöve közölte Mirza Shaffy verseit (Berlin, Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1850, 1–3. k.), majd egy évvel később *Die Lieder des Mirza Schaffy* címmel külön kötetben is kiadta (Berlin, Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1851). Hatalmas sikere lett, több európai nyelvre lefordították, a 19. század végéig 150 kiadása jelent meg. Amikor Bodenstedt látta e hatalmas érdeklődést, 1874-ben, az *Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's* című kötetének hosszú utószavában azt jelentette be, hogy a versek szerzője ő maga, és a Mirza Shaffy valójában költői álnév. Nem tagadja, hogy egykori nyelvtanítója valóban létezett, és hogy nagy befolyással volt verseinek keletkezésére, de azt mondja róla, hogy sem költő, sem tudós

– bár más-más módon – Petőfi tisztelete; találkozhattak volna a Kisfaludy Társaságban, s még életrajzuk is szomorú párhuzamot mutat: Arany 1865-ben veszítette el Juliskát, Zmajnak pedig ezekben az években, 1872-ig öt gyermeke és a neje hunyt el.⁵¹

Zmaj Arany-fordításai ebben a szélesebb poétikai, művelődéstörténeti és életrajzi kontextusban ezért nem csupán fontos kontaktológiai adatok, hanem az Arannal való szellemi rokonság mutatói is.⁵² Arany nem volt abban a helyzetben, hogy megértse, vagy viszonzozza ezt a szellemi közeledést. Ismeretes, hogy Petőfi eltűnése, majd Madách Imre 1864-es halála

---

ember nem volt (*Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's*, Neues Liederbuch mit Prolog und erläuternden Nachtrag [Mirza Schaffy hagyatékából, Új daloskönyv előszóval és magyarázó utószóval], Berlin, A. Hofmann und Comp., 1874; az utószó a 191–223. oldalon. Lásd még Bodenstedt emlékiratait: *Erinnerungen aus meinem Leben*, Allgemeiner Verein für deutsche Literatur, Berlin, 1888, 1–3. k.). Míg Zmaj az 1860-as évek elején szemmel láthatólag hitt abban, hogy Mirza Schaffy dalai valóban fordítások, Arany ugyanebben az időben már úgy tudta, hogy a költemények Bodenstedt hamisítványai, és elveszítette irántuk érdeklődését. A mai azerbajdzsáni filológia szerint azonban Mirza Schaffy valóban költő volt, és verseit Bodenstedt ténylegesen magával vitte. Ma Azerbajdzsán nagy nemzeti költői között tartják számon. (J. MUNDHENK, *Friedrich von Bodenstedt und Mirsa Schaffy in der aserbajdschanischen Literaturwissenschaft*, Hamburg, 1978; Akif, BAJRAMOV, *Literarischer Nachlass von Mirsa Schaffy Vaseh*, Baku, Schriftsteller, 1980; Vagif ARSUMANLY, *Eine neue Etappe in Mirsa Schaffys Literaturwissenschaft*, Baku, Literaturwissenschaft, 2005; Akif, BAJRAMOV, *F. Bodenstedts Erinnerungen von Mirsa Schaffy*, Baku, Nurlan, 2008; Saman ASKERLI, *Mirsa Schaffy Vaseh*, Baku, Nurlan, 2010; Näsäkät ALIJEVA, *Mirsa Schaffy in Ost–West Untersuchungen*, Gändscha, 2013.)

Bodenstedt tisztelete Magyarországon abból is eredt, hogy ő írta az előszót Petőfi verseinek 1858-as német kiadásához, s itt – Kertbeny Károly gyenge fordításai ellenére – kimondta, elismerte a magyar költő világirodalmi rangját. Amikor azonban a Petőfi Társaság meghívására Bodenstedt 1878-ban Budapestre látogatott, tudomásunk szerint Arany nem találkozott vele.

⁵¹ Évekkel a tragikus eseménysor után írta 1864-es szerelmi ciklusának (*Đulici – Rózsák*) második részét, a *Đulici uveoci* (Hervadt rózsák) című elégicikusát (1882).

⁵² Fordította a *Toldit* 1857–1858-ban, a *Toldi estéjét* 1870-ben, a *Toldi szerelmét* 1890-ben, a *Murány ostromát* 1877-ben. Mindezeket, kivéve a *Toldi szerelmét*, megjelentette a *Pevanija* (Költemények) című gyűjteményes kiadásában 1882-ben. Fordította még *A rab golya* című költeményt (*Pevanija*, 1882, 140–141); *A walesi bárdokat* (uo., 153–154); *A világ* című költeményt, Arany nevének feltüntetése nélkül (uo., 204–205); *A jóka ördögét* (a *Starmali* című lapjában, 1878, 5, 6, 8, 10, 11. sz., 57–58, 69, 88, 117–118, 129. old.)

után milyen intenzíven kereste ifjabb és idősebb költőtársak között azt a barátot, alkotótársat, aki betölthette volna helyüket. Hasonló érdeklődésük, világszemléletük, poétikai irányultságuk alapján akár Zmaj is lehetett volna a keresett szellemi társ. Arany azonban, a 19. század második felében olyan nehéz történelmi helyzetet átélő, de többségi nemzet tagja volt, melynek értelmiségi rétege felismerte ugyan a külföld tájékoztatójának fontosságát angol, német, francia nyelven, azonban nem tekintette elsőrendű feladatnak a környező kultúrákkal való kommunikációt. A Magyar Tudományos Akadémia 1877-ben Literarische Berichte aus Ungarn, majd 1881-től Ungarische Revue címmel német nyelvű folyóiratot indított azzal a céllal, hogy bekapcsolja a magyar szellemi életet az európai áramlatokba.

A Meltzl Hugó és Brassai Sámuel által Kolozsvárott szerkesztett Acta Comparationis Litterarum Universarum (Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok) volt a korszak egyetlen többnyelvű sajtóterméke, mely többek között román és roma nyelven is hozott írásokat. Azonban az ő kísérletük is eredménytelen maradt, nem tudták legyőzni, áthidalni az etnikai és nyelvi határokat. Bár a szerkesztők széleskörű, Amerikától Norvégiáig, Hollandiától Egyiptomig és Kínáig terjedő munkatársi hálózatot szerveztek és több mint húsz nyelven kommunikáltak, illetve közöltek írásokat, valódi párbeszéd sem a munkatársak, sem az olvasók között nem jött létre, mert nem ismerték (meg) egymás kultúráját, a cikkekből pedig csak keveset értettek – értelemszerűen csak azokat, melyeknek nyelvét ismerték. A lapnak világszerte mindössze száz előfizetője volt.⁵³ Egyetlen más orgánus sem volt az adott korszakban (sem), mely folyamatosan figyelte volna a társnépek kultúráját, és naprakészen tudósított volna róluk, vagy a magyar kultúra és irodalom eseményeiről a saját nyelvükön tájékoztatta volna e népeket. Pedig ez is az etnokulturális diskurzus feltételei közé tartozik: alapos és folyamatos közvetítés nélkül minden kapcsolat csak

---

⁵³ Az utóbbi években e lap iránt megélnékült az érdeklődés. Maga David Damrosch és Franco Moretti is figyelmet szentelt neki. Moretti előadott a Kolozsvárott, a Babeş-Bolyai Egyetemen rendezett, „Sámuel Brassai and Hugo von Meltzl Memorial Lectures” című összehasonlító irodalomtudományi konferencián. DAMROSCH korábban cikket írt a témáról: *A Weltliteratúr kultúrpolitikája, Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei*, ford. KUPÁN Zsuzsanna, *Irodalomtörténet* 2007/2, 161–179. Lásd még SZABÓ T. Levente, *Negotiating the Borders of Hungarian National Literature: The Beginnings of the Acta Comparationis Litterarum Universarum and the Rise of Hungarian Studies (Hungarologie)*, *Transylvanian Review* 2013/1, Supplement (Mapping Literature), 47–61.

szelektív, felületes, vagy reprezentatív lehet, vagy pedig átcsúszik az etnopolitikai diskurzus területére.

A környező kultúrák iránt maga Arany is kevésbé érdeklődött. Csak az *Őszikék* idején, 1877-ben, a Duna-parton „veszi észre” például a Kevibe tartó ladikot, a szerb Jovannal és hűtlen feleségével együtt (*Népdal*, 1877. aug. 28.). De éppen ez a dal tanúskodik arról, hogy személyes és kulturális ismeretek hiányában, kizárólag az etnopolitikai és etnomediális diskurzusra hagyatkozhatott a szerbekkel kapcsolatban. Póth István hívja fel a figyelmet egy rövid cikkben, hogy az utolsó előtti sor („Juhaj! közel már Alexinác, Knyazevác”) eredete csak a magyar sajtó lehetett, mely 1876-tól, a szerb–török harcok idején e két település nevét többnyire együtt említette.⁵⁴

Az orosz (szerb)–török háború körüli nézeteltérés volt az egyik oka annak, hogy Arany és Zmaj között nem jött létre személyes kapcsolat. Zmaj 1877. november 12-én levélben fordult Aranyhoz. Ekkor írt először Aranyhoz, s külső forrásból azt is tudni, hogy, noha jól tudott magyarul, segítséget vett igénybe levelének szövegéhez. Arról értesítette Aranyt, hogy készül a *Murány ostromának* szerb kiadása, és arcképet kér tőle az újvidéki kiadó számára. Levelének második részében azonban, személyes vallomásként felvezetve, s mintegy megkerülve a politikai és sajtóbeszédet, Aranyhoz mint költőhöz, mint költőtársához fordulva, a háborús helyzetre utal: a szerbek, abban a reményben, hogy lerázhatják végre a török igát, az oroszok oldalán léptek be a háborúba. Zmaj az idézett levlérszletben azt nehezményezi, hogy e nehéz időszakban egyetlen magyar költőnek sem volt egyetlen buzdító szava sem a szerbekhez, s hogy a magyar közvélemény és a magyar költők részéről mennyire hiányzik a megértés és a részvét a szerbek szabadságharca iránt:

Költői magasztos részrehajlatlansága irányában már évek hosszú során át táplált ellenálthatlan rokonszenvem arra bátorít fel, hogy, ámbar személyesen ismeretlen, még is egyet-mást elmondjak, a miket a sok nemeslelkű, többé vagy kevésbé ismert magyar honfitársaimnak, sőt személyes barátaimnak is elmondani, az uralkodo áramlattal szemben, sem hajlamot, sem kedvet nem érzek. A mit tehát elmondandó vagyok a következő kérelemből áll: Legyen oly szíves s helyezze át magát, tisztelt Uram, csak néhány pillanatra, istenadta költői ihlettségű képzelete segedelmével saját magam, vagy más szerb érzelmivilágába; [...] Képzelve, mit érezhet a szerb, a midőn látja, hogy a min-

---

⁵⁴ PÓTH István, *Megjegyzés az Arany János Népdalának »forrásai« című közleményhez*, Irodalomtörténeti Közlemények 1974/6, 706–707.

dentfelkaroló szabadságszeretetéről világszerte ismeretes magyar nemzetben e napokban nem találkozott egyetlen egy költő sem, a ki, nem mint Byron, mások szabadsága mellett küzdőre szállani, de legalább egy kis rokonszenves dallal beismerni jónak találta volna, ezen alkalommal is beismerni, hogy a zsarnokság *minden* és *bárhol* rút dolog, a szabadsági harc pedig *minden* és *bárhol* szép dolog, hogy a szabadság *közös kincs*, hogy a *saját* szabadságukért harcoló bajnokok és vértanúk egyszersmint a *közszabadság* bajnokai és vértanúi, s.a.t. s.a.t.⁵⁵

Arany válasza tíz nappal később nagyon határozott és nagyon elutasító. Benne van válaszában a pánszláv törekvésekre és a szabadságharcra való utalás – a történelmi tapasztalat, mely akár figyelmeztetésül is szolgálhat a szerbek részére.

Levele végszakára, melyet érdeklél olvastam, engedje meg, hogy ne válaszoljak tüzetesen. Magamról, ki vérmérsékletem s egész dispositiómnál fogva akkor sem harsogtattam valami erősen a szabadság trombitáját, mikor saját élethalál küzdelmünk követelte, – magamról, mondom, nem is szólva: Ön, mint magyarországi ember, bizonyosan ismerni fogja nemcsak az itteni hangulatot, de azt is, mi e hangulat *alapja*. A keleti keresztyén népek szabadságküzdelmét a magyar nemzet épen oly rokonszenzettel kísérené, mint a lengyelekét mindenkor, – ha orosz terjeszkedést nem látna benne, mely első sorban hazánkat fenyegeti végromlással. Adja isten, hogy Ön fajrokonai, most kivívandott „függetlenségökért” idővel ne kényszerüljenek még hatalmasb zsarnokság ellen küzdeni!⁵⁶

Zmaj és Arany párbeszéde, melyet egyes tanulmány szerzők a „sajnálatos”, „hideg”, „fájdalmas” jelzővel illetnek,⁵⁷ bonyolultabb kérdéseket vet fel, mint első pillantásra tűnne. Zmaj kérésében paradox helyzet rejlik: személyes és költői empátia működtetésére szólítja fel Aranyt egy olyan politikai helyzetben, ahol eltérő történelmi tapasztalatok és személyes veszteségek feszülnek egymásnak, s lényegében Arany válasza is erre

---

⁵⁵ ARANY János *Összes Művei XIX. Levelezés 5 (1866–1882)*, s. a. r. Korompay H. János, Budapest, Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, 2015 (a továbbiakban AJÖM XIX), 392–394. Arany János és Zmaj levélváltását először közölte OSTOJIC Tihomir, *Arany János levele Jovanovics Jánoshoz*, Irodalomtörténeti Közlemények 1916, 424; PÓTH István, *Jovan Jovanović Zmaj levele Arany Jánoshoz*, Helikon 1960/4, 443–446.

⁵⁶ AJÖM XIX, 394–395.

⁵⁷ FRIED István, *Serbisch-ungarische kulturelle Beziehungen zur Zeit des Dualismus*, Studia Slavica 1988/1–4, 139–160, itt: 151; PÓTH István, *Megjegyzés ...*, i. m.

vonatkozik. Az orosz–török háborúhoz való paradoxális viszonyt Arany nemcsak a levél szövegében, hanem a néhány héttel korábban, 1877. szeptember 21-én megírt, bár közlésre nem adott *Plevna* című költeményben is megfogalmazza. A vers közvetlen referenciája az orosz–török háború egyik eseménye, a plevnai csata, gondolati síkja pedig ahhoz a bizonytalansághoz, tanácstalansághoz kapcsolódik, mely többek között Arany részéről is ezt a háborút kísérte. Egyik háborús fél három századig tartotta leigázva az országot, a másik fél pedig 1849-ben vonult be, hogy leverje a magyar szabadságharcot. E kényszerű helyzetben a magyar közvélemény s Arany is, sok irányú érvrendszerrel körbevéve, a török győzelmet tartotta kívánatosabbnak. Az érvek egyike a *Plevnában* Petőfi-re utal, akit – feltételezés szerint – orosz katonák öltek meg a harctéren: „Azért e zászlónak dicsőség!” – mondja Arany a törökökről szólva, „*S magyar* ajakról kétszeres!... / Ha volna költő – volna Ő még, / Kit vágyunk holtan is keres!”

Arany válaszába belejátszhattak a szabadságharc nemzetiségi ügyeinek más tapasztalatai is. Ezzel együtt mintha óvatosságra intené Zmajt a maga politikai (és költői) állásfoglalását illetően, az orosz terjeszkedő politikára, egy lehetséges jövőre utalva, mely éppen a közös sorsot veszélyezteti a Kárpát-medencében és a Balkánon. Arany elutasításából így sokkal inkább a történelmi tapasztalatra épülő, a konkrét eseményektől egyfajta meditatív vagy látnoki dimenzióba emelkedő bölcsesség, sőt jóindulat érthető ki a szerb nép sorsa és jövője iránt, de felkínál Zmajnak egy olyan nézőpontot is, ahol szellemi, költői, morális síkon mégis megtörténhetne közöttük a találkozás. Zmaj őszinteségét és bizalmas vallomását ő is viszonzozza, amikor azt írja neki, hogy alkatából és diszpozíciójából kifolyólag ő a szabadságharc idején sem „harsogtatta valami erősen a szabadság trombitáját”, akkor sem, „mikor saját élethalál küzdelmünk követelte”. Ez a vallomásszerű önjellemzés éppen olyan szembenállást jelez saját környezetével, mint amiről Zmaj beszél, amikor azt mondja, hogy barátai, honfitársai előtt is elhallgatandó gondolatokat közöl Aranyval. S ebben a szembenállásban, a kívülállásban, a külön- és egyedülállásban nyílhatna út egymás felé. Csakhogy Arany, a *Nagyidai cigányok*, a *Buda halála* után, a *Toldi szerelmének* bevezetéséhez is közeledve, úgy tűnik, minden fegyveres harc értelmetlenségét, veszélyességét és abszurditását ismeri fel, s a költő feladatának mintha nem e harcok ösztönzését, inkább – a bárdköltészet hagyományainak megfelelően – megkerülhetetlen tragédiájuk emlékének őrzését tekintené. Arany – rövid időszakot kivéve a pályája elején – korábban sem a görög típusú közösségi költészet

programját követte, nem a történeti eseményekben való közvetlen részvétel, vagy annak alakítását, befolyásolását tekintette a költő feladatának. Az ő költeményeinek narrátori-szerzői pozíciója mindig távlatosabb, meditatívabb jellegű: hol időben, hol modalitásban, hol filozófiai síkon távolodik el az eseményektől. Zmaj ezzel szemben – legalábbis ebben a levélben, hiszen másutt éppen az etnokulturális program képviselőjeként látjuk őt –, mintha egy más típusú, inkább a romantika korára és a magyar reformkorra jellemző aktivista költői hivatásértelmezés felől beszélne, s a kétféle költői hivatásfelfogás elsiklik egymás mellett, anélkül, hogy egymásra találna.

Zmaj és Arany szellemi találkozása etnokulturális szinten lett volna még lehetséges, ehhez ellenben Arany felől hiányoztak a feltételek. Arany maga írja, hogy nem tud szerbül, s így sem Zmaj fordításait, sem költeményeit nem élvezheti eredeti nyelvükön.⁵⁸ Zmaj verseinek, lapjainak magyar fordításai pedig nem léteztek, vagy ha igen, akkor nagyon gyenge minőségben és csak szórványosan.⁵⁹

A létre nem jött kapcsolat azonban nem jelent egyúttal terméketlen összevetést is, ha az összehasonlító irodalomtudomány felől tekintünk rá. Az említett szerzők egymás mellé helyezésével, az etnikai diskurzustípusok beemelésével és a kulturális szemiotika segítségével új vonásai rajzolhatók meg egy-egy szerzői portrénak, vagy akár egy teljes korszak (multi)kulturális viszonyrendszerének. Ioan Slavici, Jovan Jovanović Zmaj és Arany János nézeteinek, programjainak egymásra vetítése azt a kérdést is felveti, vajon milyen szerepe van a kulturális intézményrendszer szerkezetének az interetnikus kapcsolatokban. A tárgyalt példák azt mutatják, hogy a környező kultúrák és etnikumok iránt nagyobb az érdeklődés a policentrikus kultúrákban, mint amilyen a magyar volt a 18. században, vagy a román és a szerb kultúra volt a 19. században. A helyzet paradox jellegét az adja, hogy a művészeteket minden nemzetállamra irányuló etnopolitikai és ideológiai törekvés *monocentrikus kultúra* létrehozására használja fel: mihelyt azonban megvalósul ez a cél, létrejön a

---

⁵⁸ AJÖM XIX, 394: „Csupán azon való sajnálatomat vagyok kénytelen kifejezni, hogy sem az Ön – kétségkívül eredetimnek előnyére váló – fordításait, sem saját költeményeit eredetiben – a szerb nyelvben való teljes járatlanságom miatt, nem élvezhettem.”

⁵⁹ Néhány igen gyenge sajtóközlést követően a *Dulici* című kötet 1875-ben jelent meg magyarul, ugyancsak rossz fordításban: *Rózsák*, JOVÁNOVITS Jován dalai, Szerbből fordította PAVLOVITS Jenő, A Kisfaludy-Társaság pártfogása mellett, Zombor, 1875.

nemzetállam egyetlen erős kulturális centrummal, e centrum reprezentatív funkciója kerül előtérbe. Megszűnik a figyelem az etnikai kisebbségek, csoportok iránt, és felerősödik a felzárkózási igény a nagy európai és világcentrumokhoz.

4. A „lokál” és környéke⁶⁰

Egy 19. századra kiterjedő balkáni, illetve Monarchia-béli összehasonlító irodalomtudomány sikeressége nagymértékben függ attól, hogy képesek vagyunk-e azonosítani, illetve el tudjuk-e különíteni egymástól az etnopolitikai (ideológiai) és az etnokulturális diskurzust. Ez a tevékenység nem jelentené a nemzeti témájú szövegek kizárását: ellenkezőleg, az ilyen típusú jelenségek, szövegek összevetésével a különböző népeknél absztrahálni és általánosítani lehet a kérdést oly mértékben, hogy lehetővé váljon a távolságtartás és a tudományos megközelítés. A mi álláspontunk egy lehetséges közép-európai–balkáni komparatiztika ügyében elsősorban ebben különbözik például a sarajevói Anton Berishaj elgondolásától, aki Yves Chevrelre hivatkozva az összehasonlító balkanisztikát úgy képzei el, mint „a nemzeti kánonok dekonstrukcióját”, illetve „egy új, planetáris humanizmust a nacionalizmus és a toleranciahiány túlpártján”.⁶¹ A balkáni és a közép-európai *interliterális* közösségnek, melyről Berishaj beszél, éppen hogy fel kellene vállalnia a toleranciahiány vizsgálatát (is), melynek történeti, lélektani, társadalmi mechanizmusait áttekintve és megértve, megvalósítható lenne egy róla szóló *irodalmi* párbeszéd, feltéve, hogy a kommunikáció valóban irodalmi (etnokulturális) jellegű marad. Alapfeltétele ennek a terminológia kidolgozása, a „nemzeti” és a „nacionalista” fogalmának különválasztása. A nemzeti (közösségi) önszemléletre vonatkozó szövegek, történelmi témákat tárgyaló művek, kiemelt pillanatokra és eseményekre való művészi reflexiók egy közösségen belül nem feltétlenül lesznek „nacionalisták”, ahogyan azt nyugati,

---

⁶⁰ A „lokál” kifejezés szójáték, szerbül, a vajdasági és helyenként a magyarországi magyar nyelvben kevésbé elegáns szórakozóhelyet is jelent.

⁶¹ Anton BERISHAJ, *Balkanska komparatistika kao po-etika Balkanske kulture* [Balkáni komparatiztika mint a balkáni kultúra po-etikája], *Sarajevske Sveske* (Sarajevo), 2011/32–33, 179–181.

s nyomukban a hazai társadalomelméletek a terminológia hasonlósága-azonosságára alapján értelmezik.⁶²

A nemzeti határok és lokális viszonyok túlhaladása több más irányzatát is jellemzi az összehasonlító irodalomtudomány elméleteinek. René Wellek, Claudio Guillén, David Damrosch, Franco Moretti, Pascale Casanova nézetei, mint arra Vladislava Ribnikar és Stevan Bradić⁶³ nemrég megjelent kiváló tanulmányaikban rámutattak, az egyes kultúrák redukciójára, uniformizálására vagy kiválasztódási folyamatára épülnek. A goethe-i „világirodalom”-fogalomból kiindulva (olykor némileg átértelmezve) ezen elméletek egyik iránya értékrangsort állít fel a „nemzeti” és „világirodalmi” között, más irányzatok egy felettes kategória megalkotását látják célszerűnek, melybe esztétikai, ideológiai, nyelvi és egyéb szűrőn, szelekción keresztül kerülhetnek be szerzők és művek, kizárva ezáltal egész életműveket, korszakokat, sőt népeket. Az irányzatok harmadik vonulata szerint a művek sajátos, üzleti, nyelvi, kulturális versenyfolyamatban juthatnak el a láthatóság közegébe. Damrosch szerint például még Voltaire-nek is akkor sikerült bekerülnie a világirodalomba, amikor a *Candide* átlépte a La Manche-ot, és eljutott az angol olvasókhoz.⁶⁴

---

⁶² Főképpen a nyugati művek hazai fordításaiban mosódik össze a két terminus. A „nationalism” kifejezésnek például angol nyelvterületen egyszerre lehet semleges és ideológiai jelentése, míg magyarul a „nacionalizmus” kizárólag pejoratív, ideológiai szempontból negatív kifejezésként használatos. Ernest GELLNER 1983-as könyvét (*Nation and Nationalism*) említhetjük példaként, melyet *Nemzetek és a nacionalizmus* címmel fordítottak magyarra (ford. BARABÁS András, Napvilág, Budapest, 2009), s melyben többek között a terminológia használata miatt is nehéz különválasztani, hogy mikor van szó egy azonos nyelvű-kultúrájú közösség önszemléletéről, belső ügyeiről, illetve kirekesztő ideológiájáról.

⁶³ Vladislava RIBNIKAR, *Između nacionalnog i svetskog: komparatistika i »veliko nepročitano«* [A nemzeti és világirodalmi között: az összehasonlító irodalomtudomány és a „nagy olvasatlanság”] = *Komparativna književnost, Teorija, tumačenje, perspektive – Encompassing Comparative Literature, Theory, Interpretation, Perspectives*, szerk. Adrijana MARČETIĆ, Zorica BEČANOVIĆ NIKOLIĆ, Vesna ELEZ, Beograd, 2016 (Zbornik radova objavljen u čast šesdesete godišnjice obnavljanja Katedre za opštu književnost i teoriju književnosti), 49–62; Stevan BRADIĆ, *Svetska književnost na globanom tržištu* [A világirodalom a világpiacon] = uo., 63–74.

⁶⁴ David DAMROSCH, *Világirodalom-történet felé*, ford. VADERNA Gábor, Irodalomtörténet 2014/3, 378–391, itt: 381. [A tanulmány eredetiben: *Toward a History of World Literature*, *New Literary History* 2008/3, 481–495.]

Ugyanakkor, ha egy kisebb kultúra valamely írója be is jut a világkánonba, előfordulhat, hogy a nyelv és kontextusok ismeretlensége folytán félreolvassák. Példaként ismét Damroscht lehet idézni, akinek *Kazár szótár*-értelmezése a szerb kritika szerint tele van téves ismeretekkel, esztétikai redukcióval és ideológiai tévedéssel.⁶⁵ A probléma természetesen nem a fordítás olvasásában rejlik, s nem is az idegen pozícióból történő értelmezés jogosultságát vonjuk kétségbe. Sokkal inkább a perspektíva hierarchizálása, a kultúra és az irodalomtudomány piramis-szerű koncepciója és a lokális aspektusok nacionalisztikussá nyilvánítása szorolna újragondolásra. Damrosch a világirodalom történetét is úgy gondolja el, mint a „nemzeti paradigma uralmának alkonyát és a globális perspektíva bimbózó kinyílását”.⁶⁶ Azonban ebben a globális (világirodalom-történetben a kis nemzetek talán három sornyi helyet kapnak (ha kapnak), olyan tudományos környezetben, ahol – a horvát Vladimir Gvozden szavaival – gulliveri tekintettel pásztázzák a liliputiak világát, mint az történt éppen az egyik angol nyelvű körképben a horvát irodalommal.⁶⁷ Magyar példa is idézhető: az erdélyi Sütő Andrást és Tamási Áront mindössze néhány szöveg képviseli angol nyelvterületen, jóformán kritikai recepció nélkül, ami azt bizonyítja, hogy a világirodalmi terepükre (csúcsra) való be- il-

---

⁶⁵ RIBNIKAR, *i. m.*, 54–58. Maga Damrosch ellenben büszke arra, hogy az erről szóló fejezetet a szerb nyelv ismerete nélkül írta meg. Budapesten készült interjújában mondta: „Mindenesetre egy egész fejezetet írtam egy olyan nyelven készült munkáról, amelyen egyáltalán nem olvasok, és ezt a fejezetet újra kiadták – azt hiszem, nagyon sikeres lett. Nem igényelt egyáltalán szerb nyelvtudást. [...] amikor például Milorad Pavić *Kazár szótár*-áról írtam, olvastam a Pavićra vonatkozó szakirodalmat is, amelyet megtalálhattam angolul, franciául vagy németül, ily módon sokat megtudtam róla és a kulturális kontextusról. A mű nemcsak egy metafikcionális helyről szól, hanem a jugoszláviai feszültségekről is. Valami alapvetőt mond el róla. Akármit is szeretnél kezdeni azzal a könyvvel, erről tudnod kell. Nem kell szerbnek lenned, hogy szert tegyél erre az információra, de lehetsz szerb szakértő.” VÁSÁRI Melinda, *A Fehér ház beszédirójából irodalomprofesszor – Interjú David Damrosch-sal* (Harvard Egyetem, USA), Prae, 2014. 04. 09. Letöltés: 2018. 11. 20.

<http://www.prae.hu/index.php?route=article%2Farticle&aid=7137>

⁶⁶ DAMROSCH, *Világirodalom-történet felé*, *i. m.*, 380.

⁶⁷ VLADIMIR Gvozden, *Komparativna književnost bez granica* [Összehasonlító irodalom határok nélkül], *Umjetnost riječi* (Zagreb), 2014/1, 91–99. A cikk valójában recenzio a következő kiadványról: *Companion to Comparative Literature, World Literatures, and Comparative Cultural Studies*, ed. Steven TÖTÖSY DE ZEPETNEK, Tutun MUKHERJEE, Bangalore, Foundation Books, 2013.

letve feljutás nem pusztán nyelvi kérdés, hanem szükségesek hozzá egyfelől azok a közös kódok, melyekről Csáky Móric beszélt, másfelől erős befolyású üzleti, reklám- és kritikai tevékenységnek kell kísérnie a megjelenést.⁶⁸

A közép-európai és balkáni népek kulturális kapcsolatának folyamatossága, az etnokulturális kapcsolatok megteremtése illetve helyreállítása, a fordítói tevékenység intenzívebbé tétele, közös tudományos projektek indítása, határokon átívelő kiadók, folyóiratok, tudományos intézmények létrehozása, az itt használatos nyelvek tudományos és kommunikációs rangjának elismerése megnövelné az egyes nyelvterületek olvasótáborát is, és megsokszorozná a kritikai perspektívákat. Az így megnövelt lokális kulturális tér talán már eléggé kiterjedt lenne ahhoz, hogy érzékelhetővé váljon a „world literature” számára.

---

⁶⁸ Ld. erről CRISTIÁN Réka és BERTHA Csilla kiváló tanulmányait: CRISTIÁN Réka, *Sütő András műveinek recepciója az angol nyelvű világban = (M)ilyen gazdagok vagyunk (?) – Sütő András-műhelykonferencia*, szerk. LÁZOK András, Marosvásárhely, Polis, 2015, 151–161; BERTHA Csilla, *A »kiáltás jogáért«: Tamási Áron és Sütő András angolul*, Hítel 2016/6, 115–123.